

नेपालमा विष्णुविक्रान्त

- हरिराम जोशी

नेपालका प्राचीन धर्महरूमा एक वैष्णव धर्म पनि रहेको छ । यस तथ्यको जानकारी नेपालमा अहिलेसम्मन् प्राप्त शिलाभिलेखहरूमा सर्वप्राचीन प्रमाणित हुन आएको राजा शंकरदेवकालीन स्वयम्भूशिलालेखमा इन्द्रको नाम उत्कीर्ण हुनुको साथै याज्ञिक कर्मकाण्डको उल्लेख भएबाट हुन्छ । “द्युतिमा (न्) ईजे” “वरुणमहेन्द्रवपुषा महता” । किनभने वैदिक कालमा गौण देवतास्वरूप मात्र रहेको विष्णुको महत्व ब्राह्मणकालमा आई ज्यादै बढ्न गएको थियो, विष्णुलाई नै यज्ञको संज्ञा दिइन लागेको थियो । फेरि, इन्द्रलाई पौराणिक उपाख्यानअनुसार विष्णुको दाज्यू मानेर विष्णुलाई “इन्द्रानुजः”, “इन्द्रावरजः”, “उपेन्द्र” को संज्ञा दिइएको थियो । अमरसिंह विरचित “अमरकोश” बाट पनि यस तथ्यको पुष्ट्याई हुन्छ ।

“उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥

पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥२०॥

देवकीर्नन्दनः शौरि श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ॥

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥२१॥”

-अमरकोश, प्रथम काण्ड

पाँचौँ शदी ई. को विहारस्तम्भलेखमा पनि “नृ-चन्द्र इन्द्रानुज-तुल्य वीर्यो गुणैरतुल्यः” को रूपमा इन्द्रानुज शब्दको प्रयोग पाइन्छ । यसरी पुरातात्विक आधारमा पाँचौँ शदी ई. मै नेपालमा वैष्णव धर्मको प्रस्फुटन हुन लागेको देखिन्छ । शक्त संवत् ३८६ तदनुसार ४६४ ई. को चांगु-स्थित राजा मानदेवद्वारा प्रतिष्ठापित गरुडस्तम्भाभिलेखको

“श्रीवत्साङ्कितदीप्तचारविपुलप्रोद्वृत्तवक्षस्थलः

श्रीवक्षस्तनपद्मबाहुरचिरः सम्यक्प्रवृद्धोत्सवः

त्रैलोक्यभ्रमयन्त्रवर्त्तिविधिध्यासङ्गनित्योद्ययः

दोलाद्रौ निवसन्जयत्यनिभिवरम्यर्च्यमानो हरिः॥११॥”

यस पंक्तिद्वारा तत्समय यो थलो विष्णुको वासस्थान रहेको कुरा जानिएर उपरोक्त तर्कको पुष्टि नै हुन्छ । तर, यहाँनेर यस तथ्यलाई अवश्य बिसँनु हुँदैन-विद्रोही तत्व-हरूलाई दबाई लिच्छवि-राज्यको सुदृढीकरणमा प्राचीन ब्राह्मण र पौराणिक ग्रन्थहरूमा वर्णित विष्णुले हलद्वारा द्रैत्यराज बलिको शेखीलाई ध्वस्त गरेको उपाख्यानको अप्रत्यक्षरूपले खास योगदान रहेको छ जस्तो शक्तहरूद्वारा आक्रान्त भारतभूमिको रक्षा गर्ने कार्यमा भगवान् विष्णुले वराह अवतार लिई पृथ्वीको उद्धार गरेको कथाको प्रभाव स्पष्टरूपले देखिन्छ । राजा मानदेवले शक्त संवत् ३८९ तदनुसार ४६७ ई. मा त्रिविक्रम विष्णुका एउटै आकृतिका दुईवटा मूर्ति पशुपति र लाजिम्पाटमा उहाँ साल र मितिमा प्रतिष्ठापित गरेको भेट्टिनु तथा चौथो शदी ई. मा भारतको उदयगिरिमा चन्द्रगुप्त द्वितीयद्वारा प्रतिष्ठापन गरिएको वराहमूर्ति पाइएबाट उक्त तथ्यको यथार्थता स्पष्टरूपले धकीन हुन्छ । यसरी नेपालका वैष्णव देवताहरूमा त्रिविक्रम विष्णुले खास स्थान ओगटेको कुरा जानिन्छ ।

यद्यपि अवतारवादको शुरुआत ब्राह्मणकालदेखि मात्र भएको देखिए तापनि त्यसको श्रोत मुख्यतः ऋग्वेदमै भेटिन्छ ।

“विश्वे वराहम् अरुम् कपटिनं स्वैव रूपं नमसा नि
ह्वयामहे ।”

—ऋ. १।११४।५

“यस्य त्रि पूर्णा मधुना पदा—व्यक्षीयमाणा स्वधया
सदग्नि ।

य उ त्रिधातु पृथिवीम् उत धाम् एको दधार
भुवनानि विश्वा ॥”

—ऋ. १।१५४।४

अघिल्लो ऋचाले वराह अवतारको पहिलो श्रोत प्रस्तुत गरेको प्रतीत हुन्छ जब पछिल्लो ऋचामा विष्णुले आफ्ना तीन पाइलाले पृथ्वी, स्वर्ग तथा अन्तरिक्षलाई उद्धार गरेको कुरा चित्रित भएको छ । ऋग्वेदको १।१५४।२ ऋचामा विष्णुलाई आफ्ना तीन पाद प्रक्षेपणले समग्र विश्वलाई ढाक्न सक्ने उल्लेख गरी तिनलाई उरुगाय (विस्तीर्ण गति भएको), औ उरुक्रम (विस्तीर्ण पादप्रक्षेप हुने) को संज्ञा दिइएको छ । सम्भवतः विष्णु सूर्यकै कार्यकलापको मानवीकरण मात्र छ । विष्णुका तीन पादप्रक्षेपणमा ब्रह्माण्डका तीनै विभागहरू—पृथ्वी, स्वर्ग तथा अन्तरिक्षमै आफ्नो मार्ग तय गर्दै बढ्ने सूर्यको कार्यकलापको दिग्दर्शन हुन्छ । भगवद्गीताको

“आदित्यानाम् अहं विष्णुर्द्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिमंरुताम् अस्मि नक्षत्राणाम् अहं शशी ॥

भ. गी. १०।२१

यस श्लोकले सूर्य र विष्णु दुई भिन्नाभिन्न देवता नभै एउटै रहेको कुरा स्पष्ट गरेको छ । फेरि, द्वादश सूर्य भए जस्तै द्वादश विष्णुको कल्पनाले पनि उक्त तथ्य पुष्टि गर्दछ । नेपाली संवत् ३४० तदनुसार १२२० ई. को राजा अभयमल्लकालीन विष्णुधर्म नामक हस्तलिखित ग्रन्थको गातामा द्वादश विष्णुको चित्र चित्रित गरिएको छ जसमध्ये एक त्रिविक्रम विष्णु पनि छ ।

वैदिक पुगपछि ब्राह्मणकालमा आई विष्णुको महत्त्व ज्यादै बढ्न लागेको थियो । माथि उल्लेख भएअनुसार स्वयं विष्णुलाईनै यज्ञको संज्ञा दिइनुको साथै तिनको अपेक्षा वैदिक अग्नि देवतालाई उक्त कालसम्ममा हीनरूपमा

लिइनु लागिएको थियो । ऐतरेय ब्राह्मण (६, १५) र शतपथ ब्राह्मण (१, २, ५) मा वर्णित उपाख्यानअनुसार विष्णुले आफ्नो पादप्रक्षेपणद्वारा ढाक्न सकेका जति भूभाग थिए ती सबै देवताहरूले प्राप्त गरे । शतपथ ब्राह्मणको अन्तिम पुस्तकसम्मन् आई विष्णुले अरु सबै देवताहरूभन्दा श्रेष्ठता प्राप्त गरे जसको कारण इन्द्रले तिनको शिरोच्छेदन गरेको कुरा वर्णित छ । यहाँनै यस उपाख्यानले प्राचीन यूनानको त्यस घटनासित साम्यता राखेको प्रतीत हुन्छ जसमा एरिसटाइड नामक एक नेताको अत्यधिक लोकप्रियताको कारण एक अपरिचित नागरिकले यो प्रस्ताव स्वयम् एरिसटाइडकै सम्मुख राखे तिनले आफ्नै हातले आफूलाई हटाउनाको लागि प्रस्तुत प्रस्तावमा सही गरी देऊन् । सर्वसाधारणमा नियमहरूप्रति सम्मान तथा प्रचलित रूढीहरूमा श्रद्धा हुनाको कारण कुनै एक नेताको अधिक लोकप्रियताले गर्दा शासन—विधानको भविष्यमाथि खतरा महसूस भएमा तिनलाई राजनीतिक अधिकारबाट वञ्चित गरिने त्यस समयको यूनानी सभ्यताको रिवाज थियो । यसरी शतपथ ब्राह्मणमा वर्णित उक्त कथाले वैदिक युगको अन्त औ ब्राह्मण कालको आरम्भको समय वैदिक मुख्य एवं गौण देवताहरूको बीच प्रभुत्वको लागि संघर्ष भएको कुरा अनुमान हुन्छ ।

अवतारवादको श्रोत वैदिक संहिताहरूमै भेटिन्छ तापनि वैदिक अवतारहरूको प्रस्फुटन ब्राह्मण कालदेखि राम्रोसंग हुन लागेको थियो । शतपथ तथा आरण्यक आदि ब्राह्मण ग्रन्थहरूले विष्णु वामनरूपमा अवतरित भएको कुरा वर्णित गर्नुको साथै प्रजापतिले मत्स्य, कच्छप, वराह, नृसिंह अवतारहरू लिएको कुरा वर्णन गरेका छन् । अनि पछिका पौराणिक ग्रन्थहरूमा उक्त सबै अवतारहरूमैत गरी विष्णुका दश अवतारको वर्णन गरिएबाट त्यस समयसम्मन् देवताहरूमा विष्णुको ज्यादै उच्च स्थान मानिन लागेको कुरा जानिन्छ । पुरातात्विक आधारमा विष्णुका दस अवतारका नामहरू सर्वप्रथम आठौँ शदी ई. को मामलापुरम् अभिलेखमा उत्कीर्ण गरिएका छन् । यसरी विष्णु मनुष्यमा निहित त्रिगुण (सत्त्व, रजस्, तमस्) को एकात्मक मान्यतास्वरूप त्रिमूर्ति (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) को एक प्रमुख देवताको रूपमा रहेर उनीसहित तीनै जनालाई श्रुष्टि, स्थिति एवं क्षयको कारणरूप सर्वोच्च स्थान प्रदान गरिएको थियो औँ स्वरूप कहिल्यै विनष्ट नहुने

अक्षरको रूपमा :-

“रजोगुणः स्मृतो ब्रह्मा विष्णुः सत्वगुणात्मकः ।
तमोगुणस्तथा रुद्रो निर्गुणः परमेश्वरः ॥”
“अकारो विष्णुरष्टिष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारस्तु स्मृतो ब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मकः ॥

यसरी ब्रह्मा एवं शिवसंगै विष्णुको अरु सबै देवता-
हरूमा ज्यादै उच्च स्थान रहन लागेको कुराको यथार्थता
जानिन्छ ।

विष्णुको देवताहरूमा सर्वोच्च स्थान प्राप्त भएको
कुराको पत्तो तिनको वामनावतारमा स्पष्ट परिलक्षित
हुन्छ । पौराणिक अनुश्रुतिअनुसार दैत्यराज बलिद्वारा
पीडित इन्द्रसमेत देवताहरूको प्रार्थनामा विष्णुले अदिति-
को छोरा वामन भै जन्मेर एक जना सौम्य स्वरूप लिएको
ब्रह्मचारीको भेष लिई छलद्वारा बलिको शेखी फारेर देव-
ताहरूको रक्षा गरेका थिए । बराहपुराणमा वर्णित छ-
त्रिविक्रमको पाद जसै स्वर्गीय जगत् नाप्नको लागि उठेको
थियो ब्रह्माण्ड फुटेर त्यहाँबाट सांसारिक पानी निस्क्यो ।
बराहपुराणको उक्त उल्लेखले विष्णुनै विश्वको सिर्जनामा
स्थितिको कारण भएको कुरा जानिन्छ । शक्त संवत् ३८६
तदनुसार ४६४ ई. को चांगु स्तम्भलेखमा विष्णुलाई तीनै
लोकको कलपुर्जा घुमाउनेको रूपमा “त्रैलोक्यभ्रमयन्त्रवर्ति-
विविध व्यासगनित्योव्ययः” भनी वर्णन गरिनु तथा ऋग्वेद-
मा विष्णुले मनुलाई क्षेत्र दिने इच्छाले यस पृथ्वीको संक्र-
मण गरी विस्तृत क्षितिलाई सुन्दर जनहरूले युक्त गराएको
उल्लेखले पनि उक्त तथ्यको पुष्टि हुन्छ ।

“त्रिदैवः पृथिवीमेष एतां विचक्रमे शतर्चसं महित्वा ।
प्रविष्णुरस्तु तवसस्तवीयान्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य
नाम ॥३॥

विचक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुमनुषे दशस्यन् ।
ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा
चकार ॥४॥

- ऋ ७।१००

अर्थात्, वामन अवतारमा हामी विष्णुका वामन
अर्थात् सौम्य औ त्रिविक्रम अर्थात् विराट् दुई स्वरूप देख्न
सक्तछौं । विष्णुका उक्त दुई स्वरूपमा दुष्टको संहार गर्नु-

मा तिनको कूटनीति स्पष्टरूपले देखिन्छ । अनि शत्रुलाई
दमन गर्ने साम, दान, दंड, भेद मुख्य उपायहरूको अतिरिक्त
माया, उपेक्षा, इन्द्रजालहरू पनि महत्वपूर्ण उपायहरूको
रूपमा लिन सकिने कुराको यकीन जानकारी मिल्छ ।

विष्णुका प्रस्तुत वामनावतारको उपाख्यानको अरु
धर्महरूमाथि पनि महत्वपूर्ण प्रभाव परेको छ । शिवको
शक्तिस्वरूपिणी दुर्गाको एक मूर्ति विष्णुविक्रान्तको ढाँचा-
मा निर्मित पूर्व १ नंवर नालास्थित प्रख्यात ४ तल्ले मन्दिर-
रमा प्रतिष्ठापित देखिएबाट उक्त तथ्यको खुलासा हुन्छ ।
फेरि, जैन हरिवंश पुराण तथा उत्तराध्ययन सूत्रमा पनि
वैदिक उक्त कथासित मिल्दोजुल्दो एक कथाको उल्लेख
आएको छ । जसमा ऋद्धिधारी मुनि विष्णुकुमारले वामन
रूप लिई छलद्वारा बलिलाई वचनवद्ध पारेर मुनिसंघको
दुःखमोचन गरी धर्मको रक्षा गरेको कुरा वर्णित छ । रक्षा-
वन्धन पर्वको पृष्ठभूमि पनि त्यहीनै छ । रक्षादेवीको आरा-
धना विष्णुले छलले बलिको दमन गरी धर्मको रक्षा गरेको
उपाख्यानमै सर्वप्रथम दृष्टिगत हुन्छ । पुराणमा वर्णित
रक्षादेवीको स्तुति यसको लागि उदाहरणस्वरूप छ ।

“येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वां प्रतिवधनामि रक्षे ! माचल माचल ॥”

यसरी वामनावतारको उपाख्यानले वैष्णवधर्मको अरु
धर्महरूमाथि राम्रो प्रभाव रहेको कुरा जानिन्छ ।

यद्यपि ख्रिष्टाब्दको प्रारम्भिक समयदेखिनै विष्णुको
वामन अवतारको कल्पना यहाँ भैसकेको भए तापनि
गुप्त एवं लिच्छविकालमा भारत तथा नेपालमा हिन्दूधर्म-
को पुनरुत्थान भएर वैष्णव अवतारवादको राम्रो प्रस्फुटन
भएको थियो । उदयगिरिको हराहमूर्ति तथा लाजिम्पाट र
पशुपति तिलगंगास्थित विष्णुविक्रान्तमूर्तिका प्रतिष्ठापनहरू
यसको उदाहरणस्वरूप छन् । महाकवि अश्वघोष तथा
कालिदास विरचित “बुद्धचरितम्”, “रघुवंश” तथा
“मेघदूत” ग्रन्थहरूमा विष्णुका वामनावतारसित सम्बन्धित
स्वरूपहरूको चित्रण गरिएका छन् ।

‘जिन्होंने आस्रवो को क्षीण कर दिया है एवं शील,
समाधि तथा प्रज्ञा से युक्त हैं तथा तीन विद्याओ के हात-
एक अपने अपने तीन शिष्यो से समावृत वह बुद्ध, तीनों-

श्रीकोको भारों ओर से आक्रान्त करनेवाले वामन की तरह सुशोभित हुए । ४३॥'

- अश्वघोष विरचित "बुद्धचरितम्" को हिन्दी अनुवाद, सप्तदशः सर्गः

"तमुद्रहन्तं पथि भोजकः याम् हरोध राजः यगणः स दूतः ।

बलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥३॥"

"रघुवंश" ७ ३५

'प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तां विशेषा -

हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्कौन्दरन्ध्रम् ।

तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभी

श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥'

- "मेघदूत" पूर्वाह्न ५७

तर, पुरातात्विक आधारमा विष्णुका वामनावतारको उल्लेख सर्वप्रथम गुप्त संवत् १३६, १३७, १३८ तदनुसार ४५६, ४५७, ४५७ ई. को स्कन्दगुप्तकालीन जुनागढ प्रस्तराभिलेखमा आएको छ । उक्त प्रस्तराभिलेखमा धेरै क्षवधिसम्म अपहरण गरिएको स्वर्गसम्पत्तिलाई दानबराज बलिबाट मुक्त गराउने भगवान् वामनरूपी विष्णुको स्तोत्र उत्कीर्ण गरिएको छ ।

"श्रियमभिमतभोग्यां नैककालापनीतां

त्रिदशपतिमुखार्थं यो बलेराजहार ।

कमलनिलयनायाः शास्वतं धाम लक्ष्म्याः

स जयति विजितात्त्रिविष्णुरत्यन्तजिष्णुः ॥"

-जुनागढ प्रस्तराभिलेख

वामनरूपी विष्णुका यिनै धर्मको रक्षार्थ उपकारी कार्य-हरूले गर्दा यिनको लोकप्रियता यथेष्ट मात्रामा बढ्न गएको थियो । कुनै एक व्यक्तिको धर्ममा तल्लीन राष्ट्रिय भावनाले पूर्ण उपकारी चरित्रको चित्रण गर्नुपर्दा त्रिविक्रम विष्णुको नाम उपमाको रूपमा लिइने लागेको कुरा पाँचौं शदी ई. को विहार स्तम्भाभिलेखको माथि उल्लिखित पंक्ति तथा ललितपुरस्थित ने.सं. ६८९ तदनुसार १५६९ ई. को उडवसिंहको शिलालेख (हाल नेपाल म्यूजियममा राखेको) को

"सूनुस्तस्य त्रिविक्रमोतिगुणवान् रूपेण कामोपमो," पंक्तिबाट स्पष्टतया जानिन्छ ।

त्रिविक्रम विष्णुको वर्णन ऋग्वैदिक समयदेखिनै यहाँको वाङ्मयमा देखिए तापनि विष्णुविक्रान्तको मूर्तिनिर्माण अहिलेसम्मको खोजीको आधारमा पाँचौं शदी ई. देखि मात्र भएको देखिएको छ । पशुपति तिलगंगा तथा लाजिम्पाटस्थित शक संवत् ३८९ तदनुसार ४६७ ई. का विष्णुविक्रान्तमूर्तिहरू नेपाल एवं भारतमा प्राप्त त्रिविक्रममूर्तिहरूमा सर्वप्राचीन मानिएका छन् ।

"मातुः श्री राज्यवत्या हितकृतमनसः सर्व्वदा पुण्यवृध्मं राजा श्री मानदेवः शुभविमलमतिः पात्रदानाम्बुधर्षी । लक्ष्मीवत्कारयित्वा भवनमिह शुभं स्थापयामास सम्यक् विष्णु विक्रान्तमूर्ति सुरमुनिसहितं सर्व्वलोकैकनाथम् ॥ संवत् ३८९ वंशाख शुक्लदिव ॥"

- पशुपति तथा लाजिम्पाटस्थित विष्णुविक्रान्तमूर्तिको पादपीठ ।

अनुमानित आठौं शदी ई. को एक त्रिविक्रम विष्णुमूर्ति चांगुमा पनि रहेको छ । भारतमा बादामिस्थित ५७८ ई. को मूर्ति अहिलेसम्म त्यहाँ प्राप्त त्रिविक्रम विष्णुमूर्तिहरूमा सबैभन्दा प्राचीन मानिन्छ । साँखु दुगाहिटीको शक संवत् ४६० तदनुसार ५३८ ई. को शिलालेखको "ओं इवस्ति संवत् ४६० ज्जेष्ठ शुक्ल दिव अष्टम्याम् भट्टारक महाराज श्री वामनदेवस्य समाज्ञापयतः भगवतो वामनस्वामिनः क्षेत्रं लेंडुप्रदेशे भूमि ... .." पंक्तिले छैटौं शदी ई. मा साँखुमा पनि विष्णुको वामनरूप प्रतिष्ठापन भएको कुरा थाहा पाइन्छ । नेपाली संवत् ३४० तदनुसार १२२० ई. को राजा अभय मल्लको समयमा रचित विष्णुधर्म नामक हस्तलिखित ग्रन्थको गातामा चित्रित विष्णुविक्रान्तको चित्र, चौधौं शदी ई. को पश्चिम १ नंवरस्थित देवीघाट औ फरपिङका त्रिविक्रम मूर्तिहरू, अनुमानित १८ औं शदी ई. को मंगलबजारस्थित विष्णुविक्रान्तको मूर्ति तथा ल. पु. सुन्धारास्थित विष्णुमन्दिरको ने. सं. ८६८ तदनुसार १७४८ ई. को शिलालेखको "श्री मच्छीश्रीमधुसूदन वामनरूप नारायण प्रीत्यर्थं संप्रदत्ता" ॥ पंक्तिहरूको प्राप्तिले त्रिविक्रम विष्णु नेपालमा प्राचीन समयदेखिनै ज्यादै ख्यातनामा वैष्णव देवता रहेको कुरा सुस्पष्ट हुन्छ ।

शक संवत् ४८९ तदनुसार ५६७ ई. को पशुपतिस्थित हरिशंकरको पादपीठलेखको

“स्मिन्नेः पुंसां जगति च तथा देवताभक्तिभावे
पञ्चप्राङ्मन्त्रितमनसाम्पक्षविच्छिन्तिहेतोः
इत्यङ्गीभ्यां समुपरचितं यन्मुरारीश्वराभ्या-
नेषु कथं शरदिजघनश्यामगौरं तदव्यात् ॥”

पंक्तिमा धर्महरूको बीच फगडा नहोस् भन्नका खातिर हरिशंकरको आधा आधा शरीरबाट बनेको मूर्ति निर्माण गरेको उल्लेख हुनु, अनुमानित नवौं शदी ई. को अर्द्धनारीश्वरको मूर्तिमा शिवबाट ब्रह्मा तथा पार्वतीबाट विष्णुको जन्म देखाइएको मूर्ति प्राप्त हुनु औ मानदेव प्रथमकालीन अनुपरमकृत हाडिगाउँस्थित गरुडस्तम्भाभिलेखमा बौद्धमार्गीहरूलाई कुतार्किक, अहंसावतः आदिको रूपमा हेर्नाका शब्दहरू प्रयोग गरिएको पाइनु आदि-आदि कारणहरूले लिच्छविकालीन नेपालमा धार्मिक सहिष्णुता पूर्णतया थियो भन्न नसकिने स्पष्ट छ । विष्णुको त्रिविक्रममूर्तिको प्रतिष्ठापनमा पनि कुनै एक धर्मको अरु धर्ममाथिको प्रभुत्वकै जानकारी मिल्छ । विष्णुविक्रान्तमूर्तिहरूमा शिव, ब्रह्मा, सूर्य, चन्द्र आदि देवताहरूले त्रिविक्रमको पूजाका साथै प्रार्थना आदि गरिरहेको देखाइनुको साथै १६ औं शदी ई. को दक्षिण भारतस्थित एक विष्णुविक्रान्तमूर्तिमा ब्रह्माले त्रिविक्रमको पादप्रक्षालन गरिरहेको औ सो पादबाट फरिराखेको गंगाको जललाई शिवले आफ्नो जटामा थामिरहेको देखाइएबाट उक्त तथ्यको खुलाशा भएर वैष्णवधर्म लिच्छवि नेपालको सर्वप्रसिद्ध धर्म रहेको कुरा सुस्पष्ट हुन्छ, विष्णु नेपालका प्रख्यात देवताहरूमा एक रहेको छ भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ ।

विष्णुविक्रान्तमूर्तिहरूको केही सूचि

१. शक संवत् ३८९ (४६७ ई.) मा प्रतिष्ठापित पशुपतिस्थित त्रिविक्रम विष्णु
२. " " लाजिम्पाटस्थित "
३. ई. सन् ५७८ मा निर्मित वादामिस्थित गुफा नं. ३ मा प्राङ्ग त्रिविक्रम विष्णु
४. सातौं शदी ई. मा उत्कीर्ण गरिएको महाबलिपुरम्स्थित "

५. आठौं शदी ई. मा निर्मित मध्यप्रदेशको रजिमस्थित "
६. " चांगुनारायणस्थानस्थित "
७. " एलोराको दशावतारगुफास्थित "
८. दशौं, एघारौं शदी ई. को माडवाड चत्सुस्थित (हाल इण्डियन म्युजियम, कलकत्तामा राखेको) "
९. बाह्रौं शदी ई. तिरको बेलूरस्थित चेल्लकेशवस्वामिनन्दिरस्थित "
१०. बाह्रौं शदी ई. तिरको मैसूर राज्यस्थित नुगेहल्लीको "
११. नेपाल संवत् ३४० (१२२० ई.) को विष्णुधर्म नामक हस्तलिखित ग्रन्थको गातामा चित्रित "
१२. १४ औं शदी ई. को पश्चिम १ नंवर देवीघाटस्थित "
१३. " फरपिडस्थित "
१४. १६ औं शदी ई. को उत्तर आर्कटस्थित नागलापुरम् विष्णुमन्दिरको त्रिविक्रम विष्णु
१५. १८ औं शदी ई. को मंगलबजारस्थित "
१६. " को साँखुस्थित "

सहायक ग्रन्थहरूको नामसूचि

१. ए. सी. बोस रचित "द काल अव द वेदज"
२. राहुल साँकृत्यायन कृत "ऋग्वेदिक आर्य"
३. रमेशचन्द्र दत्तरचित "प्राचीन भारतकी सभ्यताका इतिहास"
४. दी. सी. सरकारद्वारा संपादित "सेलेक्ट इन्स्क्रिप्सन्स"
५. गोपीनाथ रावल्लिखित "हिन्दु आइकानोग्राफी"
६. भाष्टेकृत "संस्कृत इंगलिश डिक्शनरी"
७. आर. सी. मजुमदारद्वारा संपादित "द वेदिक एज"
८. " " "द एज अव इम्पेरियल युनिटी"
९. " " "द क्लासिकल एज"
१०. आर. नोलीद्वारा संपादित "नेपलीज इन्स्क्रिप्सन्स इन् गुप्त करेक्टर्स"
११. डा. राधाकृष्णन् विरचित "हिन्दु धर्मकी अन्तरात्मा"
१२. महाकवि कालिदासविरचित "रघुवंश"
१३. " " "भेषदूत"
१४. "भगवद्गीता"
१५. अमरसिंह विरचित "अमरकोश"
१६. ज्योतिप्रशाद जैनद्वारा लिखित "हस्तिनापुर"

१७. प्यारेलाल शर्मा रचित "विश्वइतिहासको रूपरेखा"
१८. "संस्कृतसन्देशः"
१९. "इतिहाससंशोधनको प्रमाणप्रमेय"
२०. संशोधन मण्डलद्वारा प्रकाशित "अभिलेख संग्रह"
२१. " " " " "पूर्णिमा" - ९ पूर्णाङ्क
२२. "हिन्दी साहित्य कोश" भाग १
२३. हेमसाम्बन्ध्याद्वारा संग्रहित "बेङ्गिएवल नेपाल"
२४. बालकृष्ण समको निजी संग्रहालयमा संग्रहित "अर्द्ध-नारीश्वरको मूर्ति"
२५. नेपाल संवत् ३४० तदनुसार १२२० ई. मा राजा अभय मल्लको समयमा रचित "विष्णुधर्म" नामक हस्तलिखित ग्रन्थ
२६. अश्वघोषविरचित "बुद्धचरितम्"